

KEIK NR. 84

Kunst &
Erfgoed
in de kijker

Het
Stadsmus

Het Ulrix-manuscript

Een modellenboek voor blank
glas in lood uit de 17de eeuw

HASSELT
HEEFT
HET.

HET HANDSCHRIFT

In 2019 bood een Brussels veilinghuis een Hasselts handschrift uit de zeventiende eeuw aan, met modellen voor blank glas in lood. Het werd verworven door een Hasseltse verzamelaar.

Het handschrift bevat nog 50 papieren folio's die zijn samengebonden in een perkamenten band. Uit de nummering van de folio's blijkt dat de oorspronkelijke folio's 1-3, 10-15, 27-28, 34, 36, 40, 45-46, 49 en 58-59 ontbreken. Vooraan is aan de binnenkant van de perkamenten kaft een papieren blad gekleefd, en achteraan zit tussen folio 69 en de perkamenten kaft een papieren schutblad. Aan het handschrift zijn vijf losse vellen toegevoegd. De folio's zijn circa 20,5 cm hoog en 16 cm breed.

De modellen zijn in bruine inkt getekend op losse vellen die in het handschrift gekleefd werden. Of zij van de hand van de samensteller van het handschrift zijn is niet zeker. Het is ook mogelijk dat hij modellen van anderen verzamelde.

Het handschrift is om twee redenen belangrijk. In de eerste plaats omdat het licht werpt op een kunstvorm waarvan weinig materiële sporen bewaard zijn. In Limburg werd in de jaren 1870-1914 het merendeel van de oude kerken afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Aangenomen mag worden dat veel van die afgebroken kerken ramen van blank glas in lood hadden. In de nieuwe kerken werden in plaats daarvan gekleurde glasramen gezet.

Voorts is het zo dat er in Vlaanderen slechts een drietal vergelijkbare handschriften uit die periode bekend zijn. Die worden bewaard in het stadsarchief van Mechelen en in het prentenkabinet van de stedelijke musea in Brugge. Dit exemplaar is bovendien bijzonder omdat het niet in de grote kunstcentra van die tijd gesitueerd is, maar iets zegt over de modellen en patronen die beschikbaar waren in een kleine stad.

In 2021 gaf vzw Limburgse Studies in Wijer een anastatische herdruk van het handschrift uit, samen met een studie van de hand van Liesbeth Langouche en Joost Caen en een uitgave van de zestiende-eeuwse statuten van het Hasseltse smedenambacht. De inhoud van deze brochure is op deze studie gebaseerd.

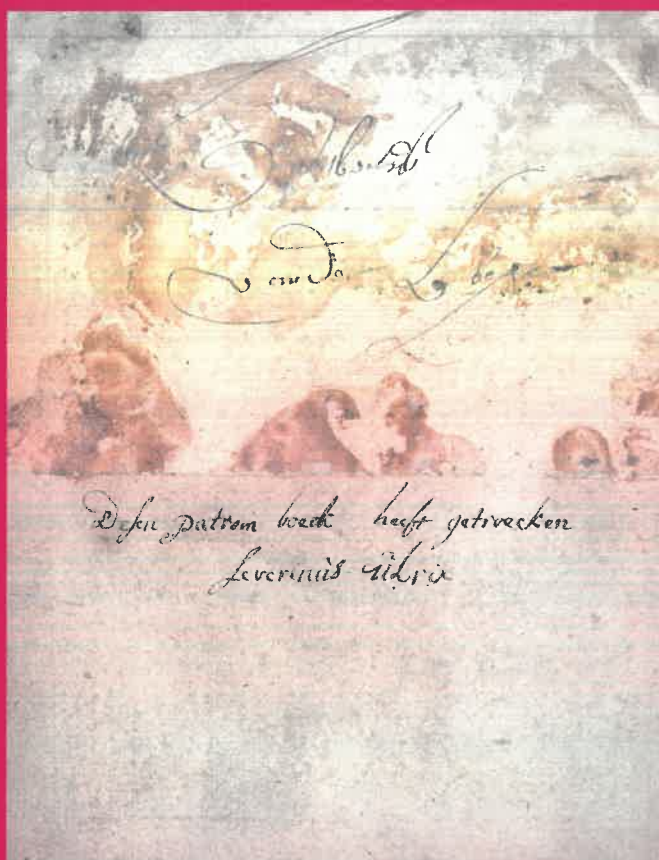
EEN EIND-17DE-EEUWS LIMBURGS
MODELLENBOEK VOOR BLANK

GLAS LOOD

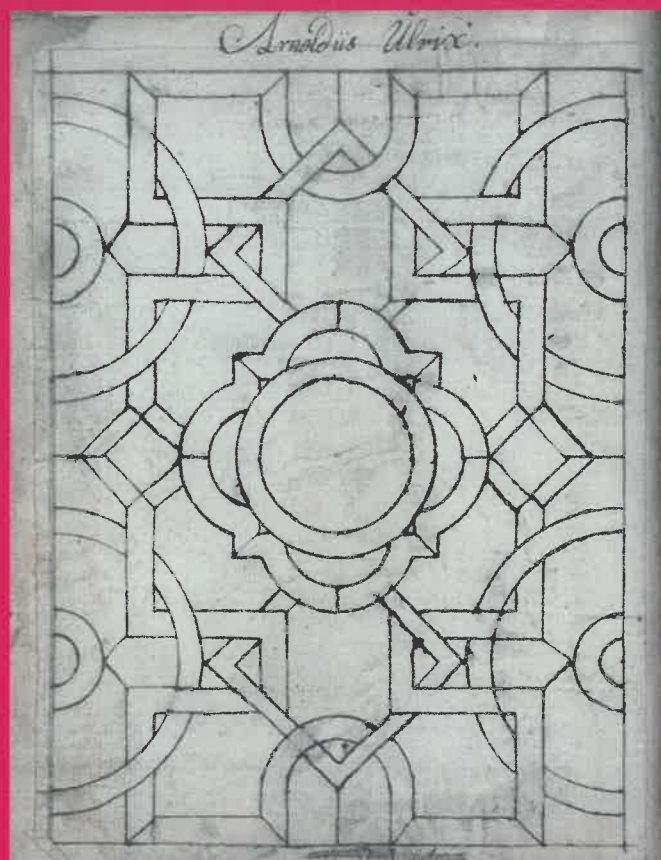
Het zogenaamde Ulix-manuscript

Liesbeth Langouche & Joost M.A. Caen
en Rombout Nijssen

De uitgave van het modellenboek

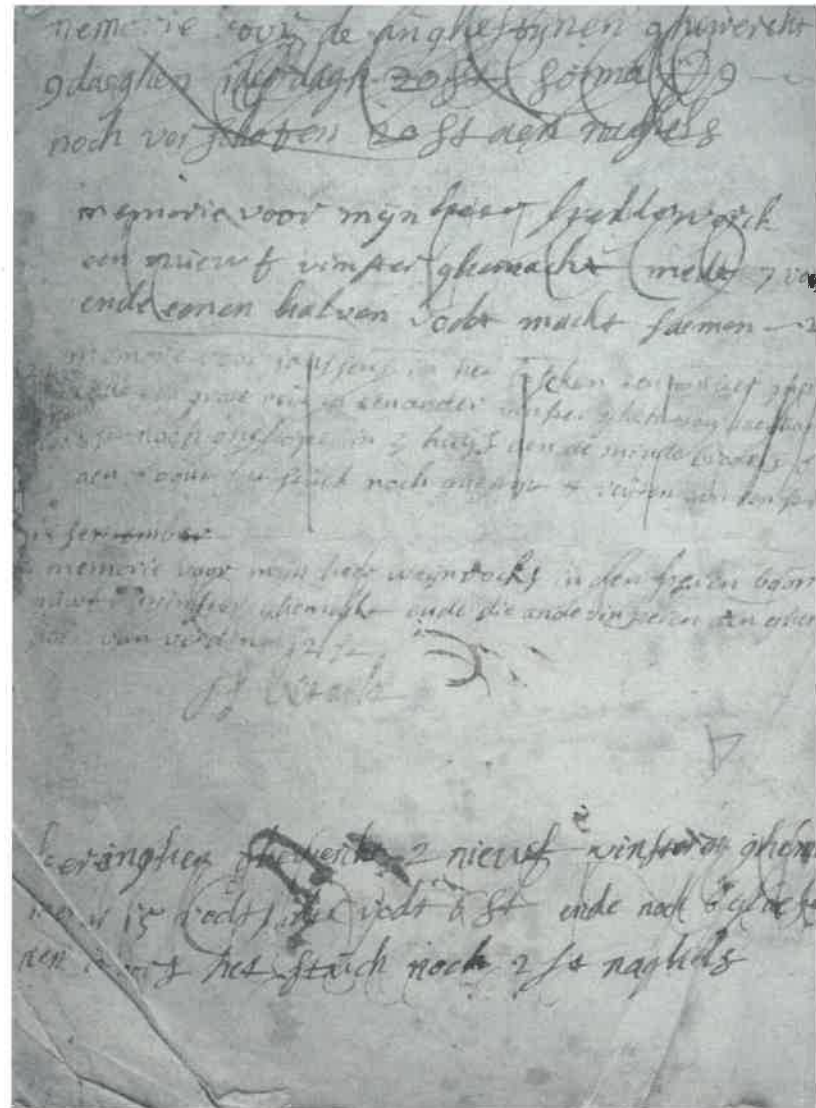
Folio 20, keerzijde

Folio 41, keerzijde

Defen patron boeck heeft getrivecken
Severinus. Ulrix

Arnoldus Ulrix.

Achterste schutblad, keerzijde

DE SAMENSTELLER EN DE GEBRUIKER

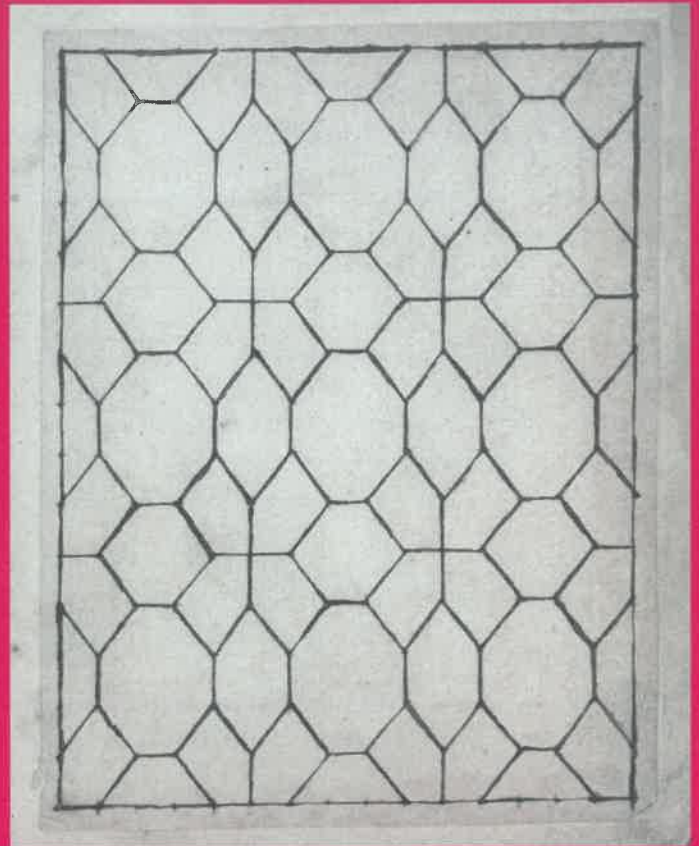
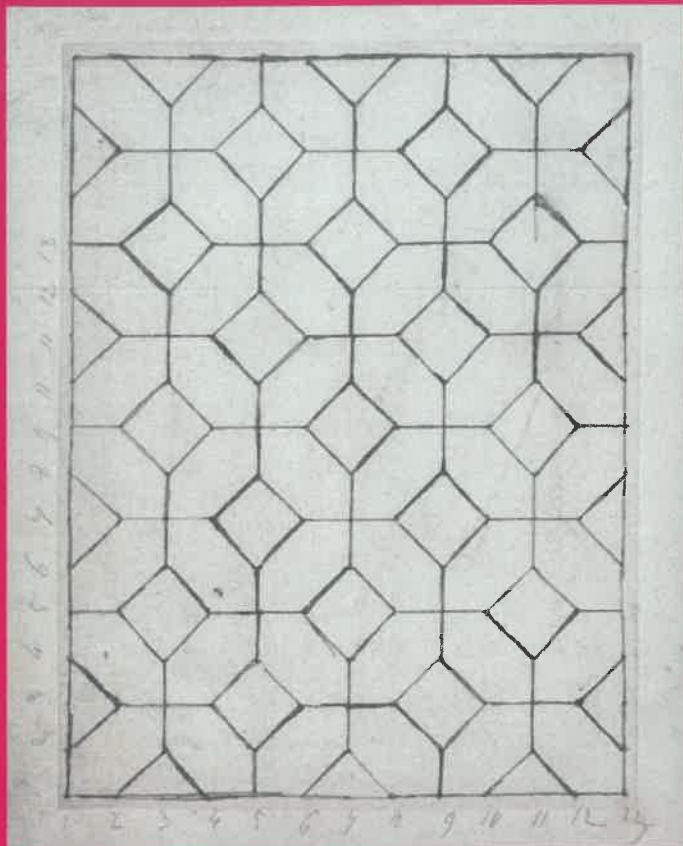
Op de binnenzijde van de voorste kaft en op de keerzijde van folio 20 schrijft Severinus Ulrix dat hij dit *patroonboek* getrokken heeft. Blijkbaar is hij er de samensteller van.

Op de keerzijde van folio 41 staat de naam van Arnoldus Ulrix boven een model geschreven. De naam staat deels op het papier van het handschrift en deels op het ingeplakte blad met het model. Op de voorzijde van folio 43 staat de naam van Arnoldus Ulrix onder een model.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw leefden in Tongeren vader en zoon Severinus (1633-1680) en Arnold (circa 1660-1730).¹ Op de binnenzijde van de achterplaat staat onder het jaartal 1691 *Dit pateronboeck hoordt toe Lambricht Vanderlocht*. Die naam komt ook voor op de keerzijde van folio 20. Lijmsporen geven aan dat deze vermelding ooit overplakt was. Lambrecht Vanderlocht wordt in 1691 vermeld in het rekeningenregister van het smedenambacht van Hasselt.² In de archieven van het Hasseltse smedenambacht uit het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw komen meer

leden van de familie Vanderlocht voor. De aantekeningen over geleverd werk en over de klanten van de bezitter van het handschrift op het achterste schutblad, wijzen ook naar Hasselt. Hij werkte onder meer voor de augustijnen, voor *mijnheer Stellenwerck* (Stellingwerff?) en voor *mijnheer Wejnrocks* (Winrocx?).

Op basis van de gegevens die nu beschikbaar zijn, is het moeilijk met zekerheid te stellen wie dit modellenboek samenstelde en wie het gebruikt heeft. Het lijkt er echter op dat het in eerste instantie samengesteld werd door Severinus Ulrix uit Tongeren en dat het later gebruikt werd door Lambricht Vanderlocht uit Hasselt. In de loop van de jaren werd het handschrift aangevuld met meer patronen die ook werden gekleefd of die los ingeschoven werden. Minstens een van die modellen mag aan Arnoldus Ulrix toegeschreven worden. Het is niet meer vast te stellen wanneer de ontbrekende folio's uit het handschrift gescheurd en geknipt werden.

DE INHOUD

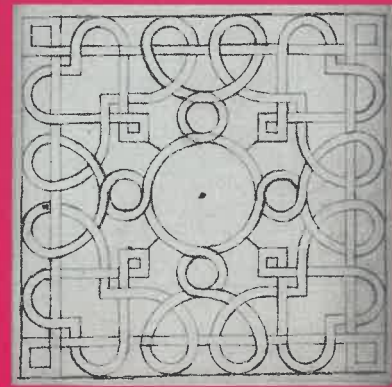
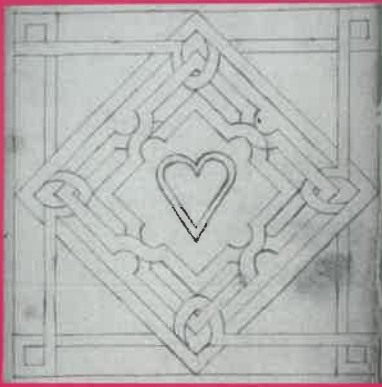
De tekeningen in dit handschrift zijn modellen waarvan glazeniers zich kunnen bedienen bij het vervaardigen van niet gekleurd glas in lood. In de tijd waarin dit modellenboek tot stand kwam, was het technisch niet mogelijk om grote oppervlakten glas in één stuk te maken. Het was dus noodzakelijk om grote glaspartijen in kleine vakjes in te delen. Die vakjes werden afzonderlijk gemaakt en met lood aan elkaar vastgemaakt. Afhankelijk van zijn deskundigheid kon een glazenier met kleine glazen en met lood een grotere of kleinere glaspartij samenstellen die stevig genoeg was om een venster te vullen en die tegelijk veel licht door liet. Meesterglazeniers waren in staat om decoratieve motieven in hun glas-in-loodramen te verwerken. Je ziet dit soort motieven nog wel eens in een kerkraam of in een ander historisch gebouw.

Soms zie je ook een complex patroon, met glazen in vormen die moeilijk uit te snijden zijn. Dan heb je te maken met het werk van een meester.

Glazeniers werkten in Hasselt overigens niet alleen voor kerken en kloosters. Dat zie je in de aantekeningen op het laatste blad van het handschrift, die hoofdzakelijk betrekking hebben op werken aan vensters in burgerhuizen.

In de middeleeuwen waren glasplaten rond als zij uit het atelier van de glasblazer kwamen. Ramen die gevuld zijn met ronde, vrij dikke glazen, zijn de oudste gekende glasramen in onze streek. Later slaagt men erin rechthoekige en dunnere, maar nog steeds vrij kleine glasplaten te vervaardigen. De meest economische methode voor het versnijden van dat glas, was werken met ruitvormige glaasjes. Dat leverde minder snijafval op dan andere snijwijzen. Mettertijd, toen het mogelijk werd rechthoekige glasplaten te maken, werden voor courant gebruik meer en meer rechthoekige platen gebruikt. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw werden vensters groter. Ramen werden met een houten constructie verdeeld in kleinere vlakken, waarin rechthoekige glasplaten gezet werden. Deze techniek leende zich ook meer voor vensters die geopend moesten kunnen worden. Glas in lood bleek daarvoor te zwaar en te fragiel.

In dit handschrift komen zowel eenvoudige patronen als meesterstukken voor, hoewel de samensteller een voorkeur lijkt te hebben voor de laatste categorie. Tot het eenvoudigere werk behoren de modellen op de keerzijde van folio 65 en op de voorzijde van folio 66.

*Van links naar rechts:
Folio 65, Folio 66, Folio 7,
Folio 9, Folio 21, Folio 10.*

Andere modellen, zoals die op de voorzijde van folio 7, met fragmenten die tegelijkertijd winkelhaken en ronde hoeken vertonen, en die dus zeer moeilijk uit te snijden zijn, en met een centrale uitsparing in de vorm van een hart, die ook moeilijk te realiseren is zonder de glasplaat te breken, kunnen enkel door ervaren meesterglazeniers gemaakt worden. Er wordt zelfs aangenomen dat dit geen voor de handel bedoelde ontwerpen zijn, maar meesterproeven: de proefstukken die door gezellen aan het einde van hun opleiding gemaakt moesten worden om de mees-tertittel te verdienen en zelfstandig te mogen werken.

Het model op de voorzijde van folio 9 is van dezelfde moeilijkheidsgraad. De modellen op de folio's 10 en 21 zijn evenmin voor beginners weggelegd.

Alhoewel alles er op wijst dat dit modellenboek tot stand gekomen is in de context van de glazenierskunst, zijn de modellen niet alleen in die branche bruikbaar. Het is ook denkbaar dat zij gebruikt werden door parketsnijders en -leggers, door stucwerkers, ontwerpers van vloertegels en zelfs voor wie een Franse tuin aanlegt.

Eindnoten

- 1 V. Utrix en anderen, *Stamboom familie Utrix, (Tongeren), 1993.*
- 2 Rijksarchief Hasselt, *Archieven van de ambachten van Hasselt, nr. 14.*

Overzicht Kunst en Erfgoed in de Kijker:

- 2005:** 1. De archeologische vondsten van Herkenrode in Het Stadsmus.
- 2006:** 2. Jos. Damiens wandschilderingen voor het gouvernement te Hasselt (1908-1910); 3. De Kiosk en het muziekleven in Hasselt in de 19^e eeuw; 4. De kapel van Spalbeek, 5. De handboog: van verdedigingswapen tot Olympische discipline; 6. Menukaarten.
- 2007:** 7. Stad in groei. Hasselt in de 19e eeuw; 8. De oorsprong van onze kapellen; 9. Een Hasselts bedevaartvaantje uit de 17e eeuw; 10. Processievaandel van de Hasseltse Broederschap van het Heilig Sacrament.
- 2008:** 11. Ets 'Het Offer', Jan Toorop (1858-1928); 12. Vaas in lusterglazuur, Manufacture de Céramiques Décoratives de Hasselt (1895-1954); 13. 2 zilveren kandelaars, resultaten van een onderzoek; 14. Handschrift van de Roode Roos 18de-19de eeuw; 15. Spaanse toreadors, Romeinse ruïnes en kamelen aan de oevers van de Zwarte Zee. De exotische reizen van een Hasseltse burger tijdens de Belle Epoque.
- 2009:** 16. Thomas Morren schildert de familie Van Elsrack.; 17. Een zeldzame skeletklok van Joannes Michael Gaspard Geraets (1791-1859); 18. Geen KEIK verschenen!; 19. Archeologische opgravingen van het bonnefantenklooster in Hasselt; 20. Pierre Cox (1915-1974) en het hellenisme.
- 2010:** 21. 1910: tsaar Ferdinand van Bulgarije vliegt boven Kiewit; 22. De zuidkant van de Grote Markt; 23. De Virga Jesse in Het Stadsmus: iconografie & cultusrelicten; 24. De Heecrabbers, kroniek van een kunstkring; 25. De collectie van Pasquasy, devotie- en doodsprentjes; 26. De kunst van het monumentale bouwen en het achteloos vernielen.
- 2011:** 27. Medailles, De Koloniale Dagen, 1952; 28. Hasselt aan zee. Een eeuw marineschilderkunst; 29. Tot hier en terug. Burentwisten tussen Hasselt en Zonhoven; 30. Hasselt in de middeleeuwen.
- 2012:** 31. Alaaf! De heropleving van de carnavalstraditie in Hasselt met speciale aandacht voor de jaren 1950; 32. Dame met lorgnet, Godfried Guffens (1823-1901); 33. Waterhuishouding in Hasselt; 34. Campendeck; 35. Dialoog met de ruimte.
- 2013:** 36. De bonnefantkerk en de graflegging; 37. De uurwerkstad Hasselt; 38. Royal Nord in Hasselt; 39. De Hasseltse septemberkermis in 1896; 40. Muziek! Het College van Sint-Cecilia van Hasselt 1670-ca. 1830.
- 2014:** 41. Hasseltse bands 1945-2000; 42. Een tinnen bord uit het Hasseltse Augustijnenklooster; 43. 50 jaar Luminé Image Art; 44. Hedwig Pauwels; 45. Franz Anton Brändl (1720-1782).
- 2015:** 46. Vuurpeloton in Hasselt; 47. Gedenkmmonument (1856) voor de oud-strijders van Napoleon; 48. Fotostudio Blanckart... Kijken naar het vogeltje!; 49. Sportieve Hasseltse nostalgie. 1913-1964: Het openluchtwembad aan de Willekensmolenstraat; 50. De abdisportretten van Herkenrode.
- 2016:** 51. Limburgs glas, in het licht van de recente aanwinsten; 52. Vergeten Hasselts gebak; 53. Nie zievère. Spe.le! Drie Hasseltse voetbalclubs vertellen hun verhaal; 54. Plezier & verdriet. Oorlogsgedenkenissen tijdens de kermisfeesten van de jaren 1920; 55. Proper gewassen! Wasserij De Lelie.
- 2017:** 56. Tegelpaneel Irissen, afkomstig van het voormalig Hotel Léopold II te Blankenberge; 57. Zilversmid François Morren, meester met de drie sterren; 58. Het nieuwe blazoën van De Roode Roos; 59. Het archeologisch onderzoek aan het nieuwe stadhuis; 60. Het Hasseltse erfgoed door de lens van de Duitse bezetter (1917-1918).
- 2018:** 61. Maria Pijpelinckx (Kuringen? 1538 - Antwerpen 1608), meer dan alleen maar de moeder van Pieter Paul Rubens; 62. The Hasselt Bridge. Waarom de kanaalbrug instortte in 1938; 63. Vijf Hasseltse burgemeesters in brons gegoten; 64. Het geheim achter het schilderij van de Heilige Odilia door Godfried Guffens; 65. Stef Vanstiphout (1931-1995), een eigenzinnig illustrator.
- 2019:** 66. De graven van Loon en de Europese literatuur; 67. Limburg in koloniaal en/of Congolees perspectief; 68. Het Hasseltse Begijnhof verbindt. Over co-creatie, participatie en erfgoed; 69. 1944. Directe nasleep van de bevrijding van Hasselt; 70. De Komeetlijn.
- 2020:** 71. Maison fondée en... Historische panden en hun uithangborden; 72. De Poncelet vaas, exponent van een uitgekende reclamestrategie; 73. Het verhaal achter de gevel van het RTT-gebouw in de Paardsdemerstraat.
- 2021:** 74. Het huis In 't Claverblat en zijn plek in de gebouwde geschiedenis van Hasselt; 75. De vlag van de Hoveniersgilde van Hasselt, een venster op een boeiende geschiedenis; 76. Jeannot Peeters (1909 - 1996), een verloren gewaande Hasseltse vrouwelijke kunstenaar?; 77. Veertig jaar Vrienden van het Stadsmuseum; 78. Frans (Placidus) Tempels, Hasseltse pater-missionaris in Congo en schrijver van de Bantoe-filosofie.
- 2022:** 79. Mater Salvatoris Hasselt, de eerste Limburgse verpleegsterschool; 80. De Hasseltse Garde Civique; 81. Voorstudie Overhandiging vrijheidskeure door Godfried Guffens; 82. Lucien Nolens (1879-1954) Zoektocht naar een vergeten kunstenaar; 83. Dr. Jozef Bollen, burgemeester van Hasselt 1937-1940 en 1944-1963.

Sinds 1991 geven kenners in Het Stadsmus lezingen over een collectiestuk van het museum, kunst of over opmerkelijk Hasselts erfgoed. Bij elke lezing geeft het museum een brochure uit. De reeks startte als 'Kunst in de Kijker'; sinds 2005 heet de reeks 'Kunst en Erfgoed in de Kijker'.

Alle publicaties zijn te koop aan de museumbalie zolang de voorraad strekt.
Online zijn de publicaties gratis raadpleegbaar op de website www.issuu.com/hetstadsmus